

Eretnekség és írásbeliség kapcsolata: definíció és akcidenciák

Heresy and Literacy.

Ed. Peter Biller, Anne Hudson.

Cambridge, Cambridge University Press,
1994.

A könyv valójában cikkgyűjtemény, s mint ilyen nem egységesebb, tanulmányai nem illeszkednek jobban egymáshoz, mint például egy konferencia előadásainak anyaga. A problémát, eretnekség és írásbeliség (első megközelítésben fordítjuk így a *literacy* fogalmát) viszonyát nem tárgyalja kimerítő teljességgel, de igyekszik a kérdést a lehető legtöbb oldalról körüljárni és a középkori eretnekségek majd mindegyikével számot vetni. A tanulmánykötet megírásának ötlete 1990-ben vetődött fel, mint Peter Biller írja a bevezető, a sokszínű kötet írásainak közös koncepciót adni kívánó cikkében, a szerzők jórésze ismert eretnekkutató. A szerkesztők a legtöbb teret a valdens és kathar eretnekség tárgyalására szánták, a 16 cikkből négy az előbbi, három az utóbbi kapcsolatát vizsgálja az írásbeliséggel.

Biller bevezető írása (Heresy and literacy: earlier history of the theme) sorra veszi a középkortól egészen a modern antropológiai kutatásokig a különböző véleményeket. Az eretnekséget egységes történeti fogalomként kezeli. Az Egyház a 10. században, a mozgalmak felbukkanásakor még csak Szent Ágoston nyomán tudta ezeket leírni, a 14. századra alakult ki pontos, komplex tipológia a jellemzésre. Az első leírások metaforái a Bibliából és az egyházatyáktól származnak: az eretnek tanító róka, becsapott hívei juhok. Ágoston szerint a filozofálásból fakad az eretnekség. A másik sztereotípiája ennek pendantja: a *sancta ignorantia* képzete (János és Péter, a tudatlan halászhok), mely 11–12. században lesz igazán zavaró, a laikust sokszorosan felülmúló papi műveltség idején. Ekkor általános a litteratus=clericus cc. illitteratus=laicus kettős fogalom pár. Kialakul a „*hereticus illittera-*

tus et idiota” modellje. A 13. században már kénytelenek osztályozni: a valdens illitteratus, a kathar általában litteratus (s ez legtöbbször azt jelenti, tud latinul). Étienne de Bourbon és a Passauai Névtelen éppenséggel arról ír, hogy 1200 körül az eretnekek (katharok) jóval műveltebbek voltak, mint a papok, s a helyzet csak 50 év múlva változott. Az eretnekek nyilván szintén a szent tudatlanságra hivatkoztak, vagy műveltségük miatt voltak fölényben a papokkal szemben. A történetírás később, a 16–18. században keveset foglalkozik a kérdéssel és elfogult, kivéve talán a protestánsokat (Flacius Illyricus). A 20. században sok új szöveget fedeztek fel, és végeztek konkrét területi és csak egyes eretnekségeket feldolgozó elemzéseket (E. Balmas, Anne Hudson). Elméleti és módszertani szempontból Emmanuel Le Roy Ladurie, Herbert Grundmann és Brian Stock hoztak új szemléletet.

A legfontosabb talán Stock könyve volt (The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries, Princeton, N.Y., 1983.). Ő használja először a *textual community* fogalmát, és literacy-értelmezésével is sok vitát inspirált. (A *literacy* fogalmát nemcsak fordítani nehéz, az értelmezés is sokféle lehet. A következőkben általam használt írásbeliség, írástudás, írni- és olvasni tudás, műveltség fogalmak mind a *literacy* kontextustól függő fordításai.) Stock számára ez nem csak egyéni képesség, hanem kommunikációs módszer is. Brian V. Street metaforája szerint ez a „társadalmi gyakorlat gyorsírása” (shorthand of the social practice). Rosamund Mc Kitterick beleérti a fogalomba e képesség használatának módjait és (mentális, társadalmi, intellektuális stb.) feltételeit. A *Heresy and Literacy* szerzői is fogalomértelmezést használnak. Stock könyve az első eretnekmozgalmakkal és az ezekhez hasonló működésűnek ítélt patariával foglalkozik.

Egy új szempontot vezet be – a róluk szóló híradások mint irodalmi művek, retorikailag megkonstruált szövegek elemzését. Voltaképp ez is az eretnkség – literacy viszony része, hiszen csak kevés belső, de sok külső, írott forrásunk van a középkori eretnkségekről. Biller első cikke is ezen a tényen alapul. A szövegek, amelyekre a közösségek – eretnekek, szerzetesek közösségei – épülnek, nem szükségszerűen írottak: az Istenhez-jutás lépcsője. A szöveg mélystruktúra: orálisan is megjelenik, a közösség tagja, az azt vezető egyén értelmezi. A *heresiarcha literatus* a szöveg ismerője, továbbítója és igazolója. A 'litterati' kommunikálhatnak szóban a tudatlanokkal, s azok ezáltal kerülnek kapcsolatba az írott kultúrával. Stock definíciója így szól: „a szövegközösség (*textual community*) egy írástudó belső magon, írott törvényrendszeren és egy szélesebb írástudatlan, ugyanahhoz a normához orálisan csatolt tagságon alapuló mozgalom”.

R. I. Moore cikke (*Literacy and the making of heresy c. 1000–1500*) az eretnkségek felbuklásának korszakával s az erről szóló első tudósításokkal foglalkozik. Grundmann nyomán írja le az *il-litteratus hereticus* toposzát. Szerinte a 10. században, hála a Karoling-kor iskoláinak, nincs komoly eltérés a laikus és klerikus műveltségi szintben. Az Egyház arisztokratikus elkülönülése, a tudás privilegizálása a 12. században zajlik le, ekkortól megbonthatatlan a klerikus-írástudás-szabadság triász. Ezeket a mozgalmakat a kereszténység történetének első eretnkségeivel azonosítják, Guibert de Nogent például a manicheusokkal Clément de Boucyét, komoly hagyományt teremtve (a manicheizmus nyilvánvalóan nem eretnkség). Moore szerint a 11–12. századi eretnkség társadalmi képződmény. Stock nyomán az írásbeliséget tartja közösségalkotónak. A 12. század összetett, agrár, de már írásbeliségre épülő társadalmában (*complex agro-literate society*) az eretnkség az Egyház és a társadalom többi eleme közötti ellentét, megnemértés jele – írja a kötet utolsó tanulmányát készítő Swansonnal egyetértésben. A korai heresiarchák közt voltak

igazán műveltek, mint például Henry de Lausanne. Az ő ellentétét a le mans-i papokkal azok erkölcsatlensége, a szintén reformot szorgalmazó Hildebert de Lavardin püspökkel pedig a más típusú közösséghez tartozás magyarázza. A szerző az eretnkség alapját, eredetét ezen példák ellenére mégsem az írásbeliségben keresi. A Karoling-korszak adminisztrációjának felbomlása teszi lehetővé az elszakadást az Egyháztól. Angliában az erős központi hatalom a 14. századig útját állta a heterodoxiának (lásd a katarok sikertelen térítő kísérleteit). A *passzív írásbeliség*, tehát az írott szöveg jelenlétének érzékelése, a szembesülés vele már a karoling társadalom kommunikációjának is állandó faktora volt, és hatása egyre erősödött. Az *active literacy* a nagy közösséget erősítette, a *passive* a kisebb számára tette lehetővé a szakadást. Az írásbeliség szerepével együtt presztízse is nőtt, a fogalmak rendszerét – benne az eretnkséggel – a klerikusok alakították ki. Az aktív íráshasználattal feltétele volt az eretnkség létrehozásának, s annak, hogy az elit meghatározza az ortodoxiát, a passzív pedig az eretnkség befogadásának. Az Egyház arisztokratizmusra ellenére igyekezett evangélikus maradni – erre szolgáltak a plébániák, a kis ortodox közösségek, melyek sok szempontból ugyanúgy működtek, mint az eretnekek.

Bernard Hamilton a katarokkal és a katarok által használt keleti dualista szövegekkel foglalkozik (*Wisdom from the east: the reception by the Cathars of Eastern dualist texts*). Ez jóval inkább történeti, mint teoretikus vizsgálat. A tanulmány írásakor még nem ismerhette Jean Duvernoy és Franjo Sanjek hasonló tárgyú és nézőpontú cikkeit (*Heresis 1993. december*), ezért tartja szükségesnek a polemizálást a katarizmus bogumil eredetét tagadókkal (Moore, Malcolm Lambert). Hamilton a 12. századig csak a bogumilok és ettől elválasztva a paulikánusok irodalmi anyagát vizsgálja. Nyilvánvalóan ezek az írásoknem hathattak ebben az időszakban nyugaton, bár mint a szerző feltételezi, a nyugatra zárandókló szerzetesek közé keveredhettek bogumilok. Ők kezdetben csak az Újtestamentu-

mot fogadták el, a paulikánusoknak volt saját exegetikus irodalmuk is. A kérdéssel, hogy az alapvetően illiteratusnak leírt (Cosmas presbiter) bogumilizmus hogyan vált „tudóssá”, vagy hogy a történetének kezdetén inkább militarizmusával mint teológiai érdeklődésével jellemezhető paulikanizmus mi okból alakult át, nem ez lévén szűkebben vett tárgya, nem foglalkozik. Bizonytalán azért, mert az ezredforduló előtti eseményeket kellene tárgyalnia, és a szerző nem bizantinológus. A balkáni bogumiloknak nem kellett saját Biblia-fordítást készíteniük, a Cirill-félét használták. A szertartáskönyvet örömeiből vagy paulikánus ószlávból (?) kellett fordítaniuk, Hamilton szerint. (A paulikánusok és bogumilok kapcsolata máig sem tisztázott probléma, talán könnyelműség bizonyosra venni a rituális szövegek cirkulációját közöttük. Edina Bozóky pl. igen szkeptikus e kérdésben, lásd: *Le livre secret des cathares*, Paris, 1980. 192–196.) A térítést Nyugat-Európában az első kereszteshadjárhoz köti. Szerinte csak a 12. században kerültek egymással ellentétbe a bogumil egyházak, váltak szét abszolút és mérsékelt dualisták. Ehhez a szakadáshoz kapcsolja Nicetas nyugati térítő-akcióját. A kathar rituálé mindenestre egységes maradt, latin nyelvű, és ebből készült a provanszál fordítás. A cikk szerint Észak-Itáliában nem kellett lefordítani a latin szöveget, megértették anélkül is. A katharok az Ószövetség nem történeti könyveit elfogadták, és talán vernakuláris fordításban olvasták. Az *Ézsaiás víziója* című apokrifet a katharok mindenütt olvasták, s ezt néhány ponton már a bogumilok dualistává formálták. Nyugaton ez latin nyelvű változatban maradt meg. Keletről került a concrezzói katharokhoz az *Interrogatio Johannis*. (Edina Bozóky szerint ez görögül íródhatott, s érdekes fogalmat kreálva mint népi indíttatású apokrifet (*apocryphe d'inspiration folklorique*) kezeli.) 1170 után ilyen könyv nem érkezik keletről, kialakul az önálló kathar teológiai irodalom (lásd Jean de Lugiót). A liturgia és a hitélet nyelve ugyanúgy latin, mint a katolikus egyházban. Végezetül előadja teóriáját, miszerint a bizánci latin kathar egy-

házat a 12. században az oda menekült nyugat-európaiak alapították: ők képesek lehettek a fordításra, s így a térítés tőlük indult volna, nem a görögöktől, sem a kereszteseiktől.

A következő katharokról szóló tanulmányt a szerkesztő, Biller írta (*The cathars of Languedoc and written materials*) Languedocról, elsősorban az inkvizíciós aktákra támaszkodva. Ez talán a legjobb írás a kötetben. (A történettudomány aspektusainak változását markánsan jelzi, hogy a kiváló René Nelli a 60-as évek végén a languedoci katharok hétköznapijairól írt könyvében gyakorlatilag nem foglalkozik az írásbeliség kérdésével.) Biller a kathar írásbeliség fejlettségét három tényezővel magyarázza: egyrészt a régióban általában is jelentős írásismerettel, másrészt avval, hogy a kathar mozgalom kiterjedt szervezettel rendelkező egyház, és nem szekta, s végül avval, hogy a városi lakosság elit rétegeiből került ki az eretnekek többsége, legalább történetnek második felében. Szövegtípusonként vizsgálja a gyakorlati és rituális íráshasználát termékeit. Sok oklevél pénzügyi vonatkozású; adományok, hagyatékok a perfectinek, pénzkölcsönzést igazoló iratok. Az egyházi szervezetre forrás a saint félix de caraman-i zsinat anyaga, mely tudósít a toulouse-i és carcassonne-i egyházmegyék határainak kijelöléséről is és két ember felkészítéséről, akik majd ezek alapító okleveleit el tudják készíteni. Más gyűlésekről is vannak írásos adatok (Mirepoix 1206, Picusse 1223). Levelek nem maradtak fenn, de biztos, hogy a kapcsolattartás módja, például az itáliai hit-sorosaikkal, a levelezés volt: nekik talán latinul írtak. Ami a rituális irodalmat illeti: Bernard Gui inkvizítor kétféle könyvre hivatkozik: vulgáris nyelvű Bibliákra, és nem mondja meg, milyen nyelven írott „tévelygésekkel teli” egyéb könyvekre. Durand de Huesca, szintén inkvizítor, idéz is kathar teológiai műből.

A Bibliának nem volt kanonizált kathar formája. Összeállítottak viszont egy *summa auctoritatem*-et, s vannak más adataink is specifikus kathar irodalomra. Kathar eredetű a *Perpendicularium scientiarum* (florilegium és sententiarium), 1234-ben

egy bizonyos Arnoldot mint kathar írók emlegetnek. A 'perfecti' orvosi könyveket is bírtak – talán gyógyítottak is. A szövegek száma, a bibliáké is, nehezen becsülhető. Ezekből mindegyik pár 'perfect'-re kellett jutnia egynek a consolamentumhoz. A 'perfecti' maguk is másoltak; Arnoldus állítólag *velocissimus scriptor* volt. Biller leírja a kathar könyvek külsejét is: kicsi, vékony vademecumok, köztük nemegy elegáns kivitelű. A katharok tanították a neophytákat, volt alapszintű és teológusképzés is. 1260 körül a Passaui Névtelen szerint több iskolájuk volt Languedocban, mint a katolikusoknak. A közös szertartásokon is volt szerepe az „írott anyagnak”: egy hívő házában gyűltek össze, egy írónk olvasta a Passiót és egy 'perfect' magyarázta. Voltak egyetemjárt, pl. teológus katharok is. Az átlagos hívők írás-olvasástudására is vannak adatok: volt, hogy írásban válaszoltak az inkvizítor kérdéseire. A katharoknál nem élt a műveletlen halász ideálja. A latinul tudó perfket a hívők többre becsülték, mint a tudatlant. A leírások őket a legkritikábban nevezik illitteratusnak.

Az itáliai katharizmusról Lorenzo Paolini ír (Italian Catharism and written culture). A 12. századi vallási felbuzdulás elemeként tárgyalja ezt. Kulturális szempontból több szakaszt lehet elkülöníteni. Az első olasz 'perfecti' kevésbé műveltek, az orális térítés hangsúlyosabb az írásosnál. A fejlődés, az etikai-gyakorlati fázisból az átlépés a teologikusba Nicetas körútjától számítható. A dualizmus nemcsak teológiai síkon jelentkezett: a műveletlen hívőknek (mitológiát) és a 'perfecti'-nek (teológiát) mást jelentett a vallás. A kathar egyházak megosztottak a dualizmus lényegét illetően: a 12. század végétől ez sok nyilvános vitát inspirál, és ezekből fakadóan új hitelveket, intellektuális aktivitást. Feltűnnek az egyetemen graduált doktor és magister eretnekek (pl. Bonacursus da Milano). A *De heresi catharorum* is egy rekatolizált kathar írhatta, kiváló jogi tanultságot eláruló stílusban. Paolini számára ez is a kathar egyház fejlett szerveztségének a jele. Feltételezi, hogy a *summa auctoritatem* műfaját a katolikusoknál előbb ismerték.

Az *Interrogatio Johannis* Nazarius által kerülhetett Itáliába. Az ebben foglaltak és más mítoszok általánosan ismertek és az orálításban szabadon formálhatók voltak, s a teoretikus irodalom is ezen alapult. Az itteni 'perfecti' is műveltek, sokakat Párizsba küldtek logikát és teológiát tanulni. Saját iskolákat alapítottak, ahol az írás-olvasás mindennapos tevékenység volt. Az 1220-as évekre teljes iskolarendszert építettek ki – Firenzében három iskolájuk volt. Az Újtestamentumot latinul használták, a hagyományos formában. Az itáliai kathar szerzők műveltségét jelzi még a sok, auktoroktól, egyházatyáktól – Arisztotelész, Iraeneus, Ágoston (!) és mások műveiből – származó idézet, s hogy itt még több az adat a teológiai és irodalmi alkotásra, mint Languedocban.

A kiváló tudós, Aaron Gurevics nem teológiai, hanem szociológiai megközelítést választ (Heresy and literacy: evidence of the thirteenth century 'exempla'). Cikében explicite Stockkal polemizál. Elsősorban az irodalom, az írott szöveg státusának stocki értelmezésével nem ért egyet, tehát azzal, hogy a 12. századtól ez lenne a közösségalkotó és meghatározó Nyugat-Európa társadalmában: erre szerinte csak a tudós szövegek alapján lehet következtetni, a vulgus számára írott művek nem erről tanúskodnak. Szerinte a szóbeliség dominál, a legműveltebbek környezete is írástudatlan. A társadalmi érintkezés, az üzletek, megegyezések többsége szóban zajlik, az esetleges írásbeli aktust mágikus rítushoz kötötték, és ez volt autoritív, ez volt fontos. Enélkül az oklevél nem ért semmit, máskor viszont elég egy üres pergamen az esemény hitelesítéséhez. A szent szövegek szentsége nem tartalmukban rejlik: *talizmánok*. Az evangéliumok kiválóan gyógyították a fej- és hasfájást. Az *exemplumokra* hivatkozik. A 13. század, amikor a műfaj virágzott, egyben a „beszélt szó” virágkora is. Az *exemplumok* a hívők tömege előtti szóbeli előadásra készültek: Berthold von Regensburg fiktív hallgatói közbeszólásokat is beiktatott a prédikációiba. Egy *exemplumot* részletesen elemez Cesarius von Heisterbachtól. Ez eretnekek csoda-

tételeit meséli el, majd ahogyan a katolikus papok az Ördög segítségével leleplezik és legyőzik őket. Az eretneket itt mágiikus ereje határozza meg, szó sincs írásbeliségről. Nagyon jogos kritikát fogalmaz meg végül Gurevics a kötet egészével kapcsolatban: eretnekség és írásbeliség kapcsolata nem vizsgálható írás- és szóbeliség kölcsönhatásának vizsgálata nélkül. A középkori oralitás nem pusztán a tamultság hiánya, több annál, egy specifikus világnézet kifejeződése, különleges tudatállapot.

Gurevics cikke más szempontból is relevatív: érezteti a katolikus polemikus irodalom pontos tipológiai, műfaji, szerkezeti vizsgálatának hiányát a kötetben, mely vizsgálat Stock koncepciójának és az eretnekség-írásbéliség viszony megfelelően tág értelmezésének is része.

Alexander Patchovsky írása nyitja a valdensekkel foglalkozó cikkek sorát (The literacy of Waldensianism from Valdes to c. 1400). Az első vulgáris nyelvű bibliák a valdenszekhez köthetők Németországban és Franciaországban. A valdensség alapja a Biblia fétisszerű tisztelete. Hogy a forráshoz eljuthassanak, fordította le Peire Valdo két, a mozgalom eszmeiségéhez egyébként nem kötődő klerikussal, néhány egyházatya műveivel együtt. Maga Valdo is *non multum litteratus* volt a leírások szerint. A szent szövegek iránti érdeklődésük nem teológiai jellegű, inkább naivnak mondható. A klerikusok műveltségi szintjét általában el nem érő valdenszek között is volt néhány kivételes alak, Durand de Huesca és Bernard Prim, akiknek közösségei megtértek az egyházhoz, de különállásukat megőrizték utána is. Durand jó latinsággal írta meg a *Liber contra manicheos*, és művéből érezhető az átlagos felülmúló műveltség. Kompilált írásokat az egyházatyákból, készített *distinctiones* (referenciákat az exegézis szavaihoz). Vannak más adatok is magas szintű valdens műveltségre vonatkozóan a 13. század első feléből. Az inkvizítor Passauj Névtelen művében maradt fenn a lombardiai valdenszek levele német hitsorosaikhoz – irodalmi igényű alkotás, latinul íródott, mint a többi levél is, melyet a közösségek egy-

mással váltottak. Azért latinul, mert a teológiai véleménykülönbségeket tárgyalták, s erre a latin volt alkalmas. A színvonal nem alacsonyabb, mint a katolikus teológiában.

A következő száz évből nincs adatunk a valdens íráshasználatra. Ekkor a katolikus polémia kidolgoz egy klisésort, mely alapján támadhatók: nem tudnak latinul, görögül, héberül, a nők is prédikálhatnak, vernakuláris az exegézisük is. Általánosságban ez igaz, sokkal több az adatunk az oralításra, mint az írásbeliségre. A vezetőktől sem várták el a nagy műveltséget. Viszont a Bibliát szó szerint megtanulták mnemotechnikai eljárásokkal, s azután – katolikus szempontból rosszul – értelmezték. Ez a biblicizmus Patchovsky szerint a valdensség korai szakaszában csak az alsó rétegekre volt jellemző, s a vezetők, mint például Durand de Huesca, teológiával, polémiaival is foglalkoztak, de elég korán, már a 14. században elapadt ez az önálló valdens teoretikus irodalom.

Anne Brenon az okcitan nyelvű valdens könyvekkel foglalkozik, már a huszita hatás idején (The Waldensian books). 24, 1520–30 között másolt, irodalmi, bibliai, morális szövegeket tartalmazó könyvet vizsgált meg, a kéziratokról pontos kodikológiai jellemzést adva. Mind vademecum, nyelvük észak-alpesi okcitan. Rövidítésrendszerük egységes, az általános gyakorlatnak megfelelő. A vizsgált anyagban vannak Biblia-fordítások (főként az Újtestamentum), válogatások az egyházatyáktól (pl. Johannes Chrysostomostól) és lectionariumok, köztük huszita határról árulkodóak. A fennmaradt kb. 200 prédikáció java újtestamentumi témákkal foglalkozik. Ismerünk valdens summákat, értekezéseket, melyek jellegzetesen univerzalisták, középkoriak. Írtak át katolikus műveket is, ilyen a *Somme le Roi*. Sok traktátus szól az istenfélelemről. A huszita hatás legnyilvánvalóbb az *Exposé de doctrine chrétienne*-ben, ami közvetlenül az 1431-es táborita hitvallásból származik. Ennek teológiája teljesen illeszkedik a eskathologikus szemlélet, s ez csak részben tulajdonítható huszita befolyásnak. Brenon szerint ez az iroda-

lom részben középkori, részben huszita, egyetlen eredeti vonása a ragaszkodás a Szentíráshoz.

Pierrette Paravy a dauphinéi valdensokról írt egy majdhogynem minden érdekes és eredeti információt nélkülöző cikket (Waldensians in the Dauphiné (1400–1530): from dissidence in text to dissidence in practice).

Gabriel Audisio arra keres választ, hogy műveltebbek voltak-e a valdensok, mint kortársaik (Were the Waldensians more literate than their contemporaries (1460–1560). Luberon vidékére koncentrált. Provence műveltségi viszonyai lényegesen változtak a 12. és 15. század közt. A könyvnyomtatás majd 100 éves késéssel érkezik ide, és egyébként is nagyon kevés a könyv: ez az írott szöveg iránti venerációt indukálja. A provanszál írott nyelvként már nemigen funkcionál. Evvel az általános helyzetképpel szemben a valdensok könyveket használnak. A *barbes* (nagybácsik, a valdens közösségek patriarchális vezetői) a „könyv emberei”, ők olvassák és értelmezik a többiek számára a vallási élet szövegeit. Ha nem is műveltek, írni-olvasni tudnak. Tehát a válasz pozitív, a valdensok írástudó parasztok, s nem csak a barbe-okhoz, de az átlagos valdens hívőkhöz is eljutottak a könyvek.

A következő cikket Robert E. Lerner írta (Writing and resistance among Beguines of Languedoc and Catalonia), s ebben a *beguinek* (nem a beghardok, sem a beginák, hanem a spirituális ferencesektől függő harmadrendiek) íráshasználatával és mozgalmuk ideológiai hátterével foglalkozik. Bernard Gui tudósítása szerint Petrus Oliví Apokalipszis kommentárját és más műveit tisztelték úgy, akár a Bibliát. Ezeket latinul és vulgárisan olvasták. A *Lectura super Apocalypsim* a közeli világ-végét jövendölte, nehéz skolasztikus stílusban. Ez nem vonzhatott sok olvasót, hívőt: gondolatait a laikusok körében máshogyan terjesztette. Egyszerű szövegeket írt számukra, traktátusokat a beguni-közösségeknek, latinul. Ezeket követői fordították le vemakulárisra. Szóban, orálisan terjedtek ezek. Arnoldus de Villanova, Oliví egyik tanítványa írt is „népnyel-

ven” amellel, hogy fordított. 1305-ben Barcelonában scriptoriumot állított fel a spirituális szövegek másolására. Készített drágább és olcsóbb kódexeket is, többnyire párhuzamos latin-katalán szöveggel. Ezeket a közösség házában olvasták fel a hívőknek. Provence-ban komoly Oliví-kultusz alakult ki 1300 és 1318 közt könyvei és tanítványai hatására. Ellenhatásképpen a ferencesek kiközösítették Olivít, üldözték híveit, XXII. János pedig leromboltatta a toulouse-i és narbonne-i beguinek házeit. Oliví tekintélye nem csökkent, Szent Páléval vetekedett. Tanításai végig szóban, közösséghez kötődve terjedtek: kivételesek az adatok, melyek magányos Oliví-olvasást igazolnának.

A paleográfiai és a középkori vallásos irodalom terén végzett kutatásairól ismert Geneviève Hasenohr szempontja szintén világos: több eretnek tanult-e meg olvasni, mint jó katolikus, és befolyásolta-e hitüket az, amit olvastak (Religious reading among the laity in France in the fifteenth century). A 15. századi Észak-Franciaországot vizsgálja, ahol nyoma sincs eretnekeknek. Az ortodox propaganda támogatta a hívők olvasását, és az alapfokú iskoláknak köszönhetően általános volt az írásszemeret. A vallásos nőktől a morális-buzdító traktátusok elvárják az ájtatos olvasmányokat. A *Legenda aureát*, a *Bible historiée*-t, az *Apokalipszist*, Jean Gerson és Christine de Pisan írásait ajánlják, néhány egyházatyát, skolasztikus szerzőket és a valdenseknél elterjedt *Somme le roi*-t is. A modell, amit ezek a művek tükröznek, aszketikus és spirituális. Az ajánlott anyagban a legfontosabb a hagiográfia. A középkori szerzőket jobban kedvelik, mint az egyházatyákat.

A könyvtárak összeállítása nem követte mindenben az ajánlásokat. Legendák, hóraskönyvek, zsolnárok és spirituális írások töltik meg a polcokat. A Hasenohr vizsgálta száz évben a legendák száma növekedését. A nő, a középosztálybeliek, kézművesek és nemesek könyvtárai nem különböztek. Mindez gyakorlatias morális irodalom, devócióra buzdít, minden teoretikus részlet, teológia nélkül. Ez

az irodalom nem segíthetett az eretnekség elleni küzdelemben (viszont kialakulását sem ösztönözte).

A lollardokkal foglalkozik a kötet másik szerkesztője, Anne Hudson (Laicus litteratus: the paradox of Lollardy). Általánosan érvényesnek véve a *laicus illitteratus* toposzát, mint paradoxont tárgyalja a lollardok esetét. Több példája van, amelyekben az inkvizíciós vizsgálat alatt a vádlott írásban, latinul és a klerikusok többségét is felülmúló műveltséggel válaszol a vádakra. Tehát a lollardizmus „tanult” eretnekség. Egyébiránt akadémikus eredetű, a kortársak szemében is azonos a wicliffizmussal. Itt az eretnekség eredete a műveltség, írásbeliség lenne. A latint nem vetik el, sokszor párhuzamos szöveggel szerepelnek az idézetek. Hítelveiket leírták, s könyvhasználatukra több más adatunk is van (katolikus könyvégetések, az abjurációs formulák). A katolicizmus egy hatásos eszközt talált ellenük: a vernakuláris íráshasználat engedélyezését és használatát a propagandában. A lollardizmus eredete a „pap” (Wycliff) áruháza, s terjesztésében ugyanolyan fontosak voltak prédikációi, mint az írásbeliség.

Csehországban az eretnekség és a vallási nonkonformizmus születése Ricardinus, egy lombard doktor felbukkanásához kötődik 1315 táján, Frantisek Smahel cikke szerint (Literacy and heresy in hussite Bohemia). Ő a prágai katedrálisiskolában tanított. A vizitáló pápai inkvizítor elítélte egy művét, és ezután állandó inkvizíciós törvényszéket állítottak fel a városban. A következő évtizedben nagyon sok valdenst, beginát ítélték el. A 15. század első felében a husziták védelmükbe vették a valdenseket. A század második felében a spirituális reformtörésvégek gyorsan terjedtek az írás segítségével: például Conrad Waldhauser írásait elkészültük után azonnal 2–300 írnok kezdte másolni. Az eretnek ideológia terjedését a kétnyelvűség nehezítette leginkább. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a propaganda elsődlegesen orális volt. A tömeg tudatlan, a tanítás és meggyőzés eszköze itt is a prédikáció. Husz a prágai prédikátoriskola számára állította össze

prédikációi gyűjteményét. A klerikus műveltség alacsony színvonalú volt az országban, csehül sokan könnyebben és szívesebben olvastak. A vallási üzenet továbbításának eszközeként több templomban rövid, laikusoknak szánt szöveget írtak a falra, s ezeket a freskók és az olvasni tudó papok interpretálták a hívőknek. A térítés másik eszköze a közösségi éneklés, a rímbeszedett hitelvek: Smahel a témához tartozónak ítéli, mint huszita irodalmi alkotást, az akkor kreált gúnyversek említését. Megjelennek a Biblia-fordítások. A huszitizmus végül is szűkítette az irodalom bázisát, de az irodalmi művek recepcióját mégis erősítette, megváltoztatta a cseh irodalom jellegét, új műfajokat kreálva.

Bob Scribner a korai német reformáció és az írásbeliség kapcsolatát vizsgálja (Heterodoxy, literacy and print in the early German Reformation). A 15. században nincs eretnek mozgalom Németországban, főként az alacsony műveltségi szint miatt. A nyomtatás megjelenésével lendületet kap az alsófokú iskoláztatás, s a vallási könyvek nyomtatása inspirálóan hat a teoretikus vallási gondolkodásra. A 15. század végén az egyházi iskolákat a municípiumok veszik át, s a városi műveltség szintje gyorsan nő; Scribner sem pusztán az írásbeliségről, hanem írás- és szóbeliség interakciójáról beszél. Az emberek vallási kétélyeire nem mindig az olvasmányok adtak választ, és a vallási ideák szóban is terjedtek. A szerző elemzi az oralitás lehetőségeit, köztük a rituális oralitást. Az oralitás az írásbeliséggel együtt fegyver a hatalom kezében, a parasztháború idején ezért a parasztek első dolga uraik okleveleinek elégetése volt.

A német reformációról elterjedt közhely, hogy általa a „kisember”, az „átlagember” is szóhoz jutott. Ehhez képest a mozgalom vezetői az intellektuális elit tagjai, többnyire papok. A műveltségi szint csak az ifjabb generációkban csökkent. A propaganda szerint a tanult pap a mozgalom ellensége, a tanulatlan vezetője: ez is a *sancta simplicitas* eszméje. A hallgatók száma a német egyetemeken sokszorosára nőtt, de kevesen végeztek a facultas artiumnál többet. Akik nem sze-

reztek fokozatot, nem tudtak elhelyezkedni. Az eredmény: ellenézés a graduáltakkal szemben. A jogászokat több német városban ki is zárták a tanácsból. A teológusok ekkor már privilégiumukat féltik a vallási könyvek fordításai miatt. Bár kezdetben az evangélikusok elfogadták a laikus Biblia-értelmezést, de később náluk is professzió lesz az exegézis, és a három szent nyelv ismeretét kívánja. A papok szerepe megmarad a prédikációban is. A protestáns Biblia is ugyanúgy szent, talizmán, mint a középkori. Az első két reformátor generáció tekintélye papi mivoltukból származott, ezért bíztak meg bennük és követték őket.

A kötet utolsó cikkét R. N. Swanson írta, kimondottan polemikus célzattal, a kötet koncepciójáról és a téma vizsgálatának határaitól. Szerinte egészen új távlatok nyílnának eretnkség és írásbeliség viszonyának vizsgálatában, ha az eretnkséget mint a kereszténység fejlődésének részét vizsgálják. A középkori kereszténység egy könyv vallása, de ennek esetében nincs szövegállandóság. A Biblia nem preskriptív, így határtalanul interpretálható, mondja Swanson, de ez így nem igaz. Az értelmezési tartomány viszonylag állandó, ahogy a hozzárendelési szabályok száma is, s ezért legfeljebb véges sok függvényt tehetünk fel. A literátusok teremtették a hagyományt, és a régi és új értelmezési kísérletek közötti feszültség indukálja az eretnkséget; az eretnkség választás, folytatja, s ez persze igaz is: ezt elfogadva viszont tudatosítani kell, hogy az ortodoxia-heterodoxia fogalompár csak az erőviszonyok leírására alkalmas. Ugyanolyan elvek szerint működik az összes eretnkség – beleértve a katolicizmust, az etymonhoz és a *hairesis* szó, az egyházatyák idején bevett *irányzat* jelentéséhez visszatérve. Eretnkség = Interpretáció! Az irodalomhoz fűződő viszonyt csak így lehetne következetesen vizsgálni!

Hogy mi minősül eretnkségnek (értsd: heterodoxianak), azt az írástudók döntötték el. 1100 és 1200 között alapvetően megváltozott a Nyugat irodalmi hagyománya és hitfelfogása a tanult klerikusoknak köszönhetően, gondoljunk a „12. századi reneszánsz”-ra. Eretnkség-

fogalmuk saját helyük meghatározását is szolgálta. Kétkelkednek a keresztény hit alapjainak korábbi értelmezéseiben, és vadul elítélik a tanulatlan vándorprédikátorok exegézisét. A nyilvános elítélés más eretnkségeket szül. A történész pedig a győztes nyelvért használja – az elítélt: eretnek. (A középkor sokszor eretnkségnek nevezi a mohamedanizmust, a manicheizmust, a judaizmust, de ezek nyilvánvalóan akkor is önálló vallások voltak. Más kánont értelmeznek, más a mitológiájuk, világertelmezésük eszközei is mások. Más világban léteznek, a keresztény társadalomba kerülve idegen testként viselkednek, izolálódnak. Jellemző, hogy a *chanson de geste*-ekben az óriások, varázslók Allahhoz és Mohamedhez főhászkodnak, csata előtt.) Az ítélet hiánya nem jelenti, hogy nem volt heterodoxia. A polémia, az ellenfél leírása mindig torzít. Az inkvizíció kérdései sztereotípek, nem kérdeznek rá az összes lehetséges elhajlásra. A szöveg, amin egy közösség alapul, nem biztosan írott, lehet egy egynévi élete vagy közösségi tapasztalat is (ld. Stock). A heterodox csoportoknak nincs önálló, kanonikus irodalmi hagyományuk (?). A hangsúlyt Swanson arra fekteti, hogy nem kanonikus ez a hagyomány. Lehet egyszerűen elvetése vagy cáfolata az ortodox tradíciónak. Egy ilyen transzformáció egy *discourse community* (beszédközösség) kialakításához vezet. Nyilvánvalóan az ortodoxia is egy ilyen közösség, de az eretnek formák alternatív identitást kínálnak. Az alternatív hitértelmezéshez alternatív struktúra tartozik.

A független kánonhoz önálló exegetikus hagyomány szükségeltetne. Két alapvető akadály van – egyrészt az élő, nem írásos textualitás, szöveghagyományozás, gyakran családi alapon, másrészt az irodalmi hagyomány gyors hanyatlása és tűnékenysége. A valdensek példája alapján – litteratus vezetők, de latinul nem tudó, műveletlen hívők – Swanson megkérdőjelezi eretnkség és írásbeliség feltétlen kapcsolatát. Felhívja arra a figyelmet, hogy a 16. századig a kisebbségi eretnkség vizsgálata az ortodoxia-írásbéliség kapcsolat figyelmen kívül hagyását jelenti. Pedig az ortodoxia befogadásának is ré-

sze az olvasnitudás. (Nyilvánvalóan, hisz ez is interpretáció.) A másik komoly kapcsolat (ortodoxia, eretnekség és írásbeliség között) az ún. filozófikus eretnekségek felbukkanása 1400 után, ami latin nyelvű, tudós, és elsősorban klerikus kezdeményezése az egyház, a hagyomány kritikájának. Ekkor a vernakuláris irodalom kapcsolata más lesz az eretnekséggel, a nyomtatásnak köszönhetően. A vernakuláris műveket ritkán fordították latinra, akkor sem a terjesztés miatt, viszont ekkor már igazán nagy számban készülnek fordítások latinból.

Ezután felteszi a kérdést: az írástudás megszerzése nélkülözhetetlen feltétele volt-e az eretnekségnek, amit ő mint „a világ érzékelhető valósága és az Egyház által arról kialakított kép közötti disszonancia által teremtett kérdések”-et definiál. (Ez csak úgy igaz, ha e világ alapjának, lényegének a keresztény tradíciót tekintjük.) Praktikus dolgokról van szó: átlénygülés, imák a szentekhez, véli, de szertünk nem jó ezeket pusztán gyakorlati kérdésnek tekinteni, hiszen hitelvekből vezetik le a viselkedésformákat, s nem azokhoz gyártanak ideológiát. Nincs szükség írásbeliségre ahhoz, hogy ilyen kérdésekről beszélni lehessen. (Olvasni mindenképpen kell, legalább a heresiarchának. A Biblia tekintélye filológiai pontosságot követel az eretnektől: csak a szövegszerűen igazolható hitelvek tarthatók fenn: ezért készül például bogumil apokrif.) Végeredményben Swanson szerint az eretnekség mint az ortodoxiával szemben választható alternatíva nem függ az írásbeliségtől, de terjedésük összekötheti őket. Az írástudó eretnekek léte fontosabb, mint az írástudó eretnekségé. Az írás mint terjesztő eszköz kevés-

bé fontos, mint az oralitás. Az eretnekek közül sem mindenki tud olvasni. A többség az írásos szöveget közvetve, auditíve érzékeli. Az oralitás és a memória-használat a passzív írásbeliség alapjai.

A történész az írástudó eretnekektől és ellenfeleiktől függ, forrásai miatt. Akikre nem figyeltek kortársaik, azoknak heterodoxiájáról nem lehet tudni semmit, s gyakran megesett az is, hogy olyan szöveget minősítettek eretneknek, melynek nem áll szándékában megkérdőjelezni az ortodoxiát.

A kötet, mint a probléma talán első összefoglalási kísérlete, nélkülözhetetlen marad egy komoly szintézis létrehozásáig. Nem találunk benne egységes szemléletet, az írásbeliség vizsgálatának módszereit nem hangolták össze a kötet szerzői, és a literacy fogalmát sem ugyanúgy vélték definiálhatni. Viszont majd' minden lehetséges nézőpontra láttunk példát, s az elsősorban elméleti megközelítések (Gurevics, Swanson) sokban hozzájárulnak a problémakör határainak kijelöléséhez. Ha valaki egyszer vállalkozik a szintetizálás nagyon nehéz feladatára, a kötet témakörein kívül talán a boszniai eretnekekkel, a bizánci heterodoxiával (a képrombolókkal), a vallási diskurzus szemiotikájával (a heterodox és ortodox formával egyaránt, az esetleges különbségeket feltárva) és a vallási üzenet egyéb, képi, zenei megfogalmazásával és áramlásával foglalkozhatna. Nyilvánvalóan ugyanakkora teret kellene szentelnie ortodoxia és íráshasználat kapcsolatának, mint az eretnek írásbeliség vizsgálatának, hiszen a hitről való beszéd módozatait nem a mindenkori erőviszonyok határozták meg.

Seláf Levente